

»združuju se« noć prije Velikog uzvratnog susreta u trenutku kada biva otkrivena tajna Terezine smrti. Bruno ne izlazi na meč, novo krade autobus i dobrovoljno odlazi u prostor iz kojeg je izšao samo prije nekoliko mjeseci, a u kojem je proveo tri godine.

U jednom bi se čitanju mogli pozabaviti i samim oblikovanjem zaokruženih likova. Tribuson izbjegava plošnost karaktera najčešće prisutnu u romanima zbivanja, njemu uspijeva osmislitи čak i pripovijedajući lik pažljivim dijalozima i pripovjednim monologima. *Uzvratni susret* u tom nekom različitijem čitanju, a koje uključuje i neizostavno istražiteljsko, možemo podijeliti u dva dijela (vezano uz karakter glavnog aktanta): do saznanja (poslije saznanja, gdje čemo samo »saznanje« promatrati kao centralni događaj romana, a kroz slijedeći paragraf: »Sve sam manje mislio da sam nekom uništio život, i sve se više pitao nije li ga zapravo netko uništio meni«) (219).

Možda nećemo pogriješiti budemo li nekada, na neki upravo školski upit: »Tko je to glavni junak Tribusonovog romana *Uzvratni susret?*«, jednostavno odgovorili: »Teretni kolodvor«, koji je zaista uvjetovao i razvoj karakterološkog paralelizma (Karlov/Bruno), ali koji je na neki način i opravdao zločin (pobjeći iz siromaštva, dokazati se pred nekim...) Takvim odgovorom odlazimo i u drugo žanrovsко određenje romana, pokušavamo *Uzvratni susret* genološki objasniti kao roman s elementima romana prostora, karaktera, i na dominantnijim elementima romana zbivanja.

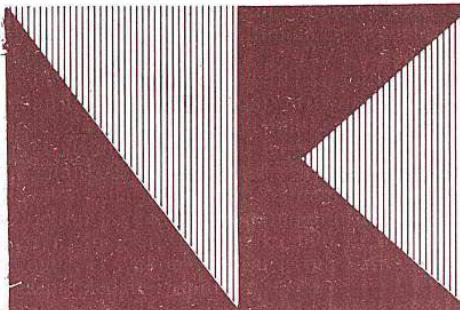
Citatelju su svakako dopadljivi i dijalozi tipa: »A moja nesreća je u tome što meni nitko nije povjerio, a njemu su povjerovali svi jer, tako je to ovdje, nekome se vjeruje, a nekome ne. Vlast ima svoje favorite i svoje autsajdere« (161), dok su neka razmišljanja junakova bliska Politeovim u romanu »Made in USA« Domovinu nikada ne možeš mrziti tako jako da bi je napustio, rekao sam svojedobno upravniku zatvora. Sada sam polako pristajao na novu uzrečicu. Niti jedna domovina nije toliko dobra da je ne bi vrijeđilo napustiti (287).

Ipak, većina se citatelja zadovoljava i zaustavlja na onom prvospmenutom čitanju, čitajući tako *Uzvratni susret* samo kao roman detekcije, ne razmišljajući više o uspješnosti ili neuspješnosti neke druge razine teksta. Razumljivo i opravdano za one koji konzumiraju samo »pričljivost«, »čitljivost«, ne tako razumljivo za one koji se »književnošću ozbiljnije bave«.

Zvonko Marić: »Ogled o fizičkoj realnosti«, Nolit, Beograd 1986. Panković Vladan

Do pojave knjige Zvonka Marića, »Ogled o fizičkoj realnosti«, u biblioteći »Sazvežđa« beogradske izdavačke kuće »Nolit«, publikован je šest knjiga čiji su sadržaj, delimično ili potpuno, odnosi na filozofske konsekvenke kvantne mehanike (atomske fizike) i njenog tumačenja, i to: Hans Rajhenbah, »Radanje naučne filozofije«, 1964.; Norbert Viner, »Kibernetika i društvo«, 1964.; Dejvid Bom, »Uzročnost i slučajnost u savremenoj fizici«, 1972.; Verner Hejzenberg, »Fizika i metafizika«, (predgovor napisao Zvonko Marić), 1972.; A.N. Vajthed, »Nauka i moderan svet«, 1976.; Nils Bor, »Atomska fizika i ljudsko znanje«, (predgovor napisao Zvonko Marić), 1985.

Ova okolnost u bitnoj mjeri je odredila Marićevu knjigu. S jedne strane, autor nije morao da odviše pojednostavljuje svoje teze i iskaze, strahujući da neće biti shvaćen, što je dalo maha njegovoj izuzetnoj erudiciji. Ipak, stil kojim je delo pisano u znatnoj mjeri odstupa od, za fizičare standardnog načina izražavanja i sadrži, ponekad, jezičke konstrukcije koje se ne mogu okarakterisati kao jednostavne, što može da obeshrabi nedovoljno pripremljenog čitaoca, ali, nasuprot tome, da strpljivijem i upućenijem pruži više. Uzrok ovakvom izražavanju nije to što se u knjizi, praktično, ne koristi matematički formalizam kvantne fizike, jer je to zajednička karakteristika knjiga ovog tipa. Sem toga, Fejnmam će, govoreći o problemu tumačenja kvantne mehanike, čak naglasiti: »Nitko vam neće moći dati dublje objašnjenje pojave od ovoga što sam vam ga ja upravo dao, a i ja sam vam ga samo opisao...« Takva objašnjenja nisu ni malo dublja, samo su šira. Naravno, moguće je uzeti točnije matematičke izraze, možemo reći da se ovde moramo služiti kompleksnim, a ne realnim brojevima, upozoriti na jednu ili dvije drugorazredne potankosti, što nema izravne veze sa osnovnom idejom.« Konačno, neobičan stil karakteriši i čuvenu knjigu von Nojmana, »Matematičke osnove kvantne mehanike«, fundamentalno značajnu upravo po

• nove knjige • nove knjige • nove knjige •

tome što sa krajnjom matematičkom preciznošću razvija formalizam kvantne mehanike, tako da u njoj: »ne ostaje nerazjašnjen ni jedan principijelni momenat... Stil Nojmana sasvim je specifičan i ne sledi uvek rigorozno pravila školske gramatike.« Uzrok specifičnom Marićevom stilu nije pak ni objektivna nužnost da se izbegne stereotipija u načinu izlaganja o kvantnoj mehanici kao mnogo obradivoj temi, već je pre svega odraz istinskog Marićevog poznavanja ove oblasti i dubokog i originalnog razmišljanja o njoj. Maksima, stil to je čovek, važi dakle i u ovom slučaju, pri čemu treba naglasiti da se radi o čoveku i stilu, koji je bitno uticao na formiranje naučne fisionomije čitavog niza naraštaja naših savremenih fizičara.

S druge strane, Marić je vodio računa da i sam sadržaj njegove knjige ne bude stereotipan, tj. da ne bude ponavljanje onog što je ovoj temi već napisano.

Kvantna mehanika je, kao što je poznato, ukazala na neophodnost preispitivanja izvesnih fundamentalnih filozofskih pitanja: 1. određivanje domena važenja zakona kauzalnosti u prirodnim naukama, 2. preciziranje pojma fizičke realnosti, i. 3. razmatranje opšte epistemologije fizike. U Marićevoj knjizi analizira se evolucija pojma fizičke realnosti kroz istoriju fizike, pri čemu se on shvata u najopštijem smislu, tako da njegovo razmatranje obuhvata sva tri navedena pitanja.

»Ogled u fizičkoj realnosti« sastoji se iz dva dela. U prvom su izneti pogledi na fizičku real-

povratak slike

stanica lalić

*Svetlasta
modra jednočinka
remeti se
pojavom 24 prozora
u sobi.*

*Doboš se negde glasa
iz daljine.
Oštra igla
kružec materice prodeva
kroz sluh
nadmorsku visinu
smrti.*

*Senka
kružec materice
okrenute
ka severu,
zarobljenice vremena
zarobljenice čela
i nepoznatog
pod njim.*

(1983)

POVRATAK SLIKE

*Pomična senka
crvenog jata
rasporedenog
u trougao
klizi
po pečat – modrini.
Nestajem
u žrelju
sutona – grabljivice.
Grumen zemlje je teži
od dužine meseca,*

*od zelenog vetra
nad odžacima.
Leto se odvaja
od mene
preciznim rezom
u smolastu gustinu sača.
(1983)*

*Kostret je to
žudnjo moja,
beleg tvoj,
kaplja vina,
teška medna slast,
zelen stud.*

*Diram u tu ranu
mrklu,
gubavu.
Mišlu što mi plazi,
umom,
utrobom.
Kliknaj ona
i grcanje je.
Mrtva ljubav.
Ne znam šta je sazda.
Na nju to vonja,
na gorku,
slanu.
uzdržanost.*

(septembar 1984)

PUT NA KAVKAZ

*Strah,
uhoda i njegova senka
pravilno preskaču
jugistočni bedem,
kestens u podnožju,*

*drugi čas dana.
To beli tigar
pružen preko trbuha,
pod koljenima
kopni s jutrom
– odromom za Kavkaz.
Tvrdava sklapa očne kapke.
Tvrdava očne kapke otvara.
Tvrdava sanja.*

(1985.)

LE PENDU

*XII karta Velike Arkane.
Obiljubivši usamljeno drvo
naglavacke
bljuje
svoje sokove
obešeni
lutak na raskršću.
Žrtvena slovenska gozba
pod vlastistem.
Uho mu čuje
prekomorski veter,
zujanje pčele
nad lišćem
udaljeno graktanje.
Vruskaju zubi
pod njegovom glavom.
Prska
crni čanak
otkrivši
sviju priglašanu utrobu.
I nebo mu čuci
na stopalima
kad ljubi vešala
naglavacke.*

(1982.)

»Le pendu, franc. – obešeni

nost pre pojave kvantne mehanike, tj. izložen je klasični koncept fizičke realnosti.

»Fizička realnost opisana sredstvima klasične fizike konstituiše se u dvema globalnim ontologijama: fundamentalni entiteti su ili čestice shvaćene kao objekti prostorne određenosti kojima se pripisuju svojstva tako da se preko njih gradi morfički razlučiva hijerarhijska forma pojavnosti ili su to polja (čiju značajnu karakteristiku predstavlja talasno kretanje – primedba V. P.) shvaćena kao globalna svojstva kontinuuma izraziva preko intenziteta univerzalija koje ona predstavljaju u svakoj prostorno-vremenskoj tački. Forme i uzajamne veze simboličkih konstruktata u ovim shemama su dijametralno različite i uzajamno isključive. U svakoj od njih opis kompleksne strukture na nekoj hijerarhijskoj ravni može sadržati ogrubljenja čiji se prevod u metodu pojavljuje u formi verovatnosnog sudova. Ova verovatnoća je svodiva na izvesnost preciziranjem svih okolnosti koje su prenebrengnute u grubom zapisu.

Na poleđini ovakvog oblija diskursa o fizičkoj realnosti očrtava se okolnost da se prvo bitno racionalno poimanje objektivnosti, po kojоj se ova shvata kao osobina svih ljudskih bića, usmerava prema realnosti objekta u njegovom generičkom poimanju, tj. u stavu da *analitički um* otslikava atribute realnosti sveta, i njegova se analitička priroda iz ove analize može odstraniti tako da sudovi o fizičkom svetu jesu sudovi o njemu samom a nisu sudovi o našem položaju u odnosu na njega. (str. 11, podvukao V. P.).

Iako ne spada u klasičnu fiziku, teorija relativiteta sledi klasični koncept fizičke realnosti. Za razliku od klasične mehanike prema kojoj su osnovni entiteti čestice, i klasične teorije polja (elektromagnetnog) u kojoj se čestice i polja javljaju kao ravnopravni primarni entiteti, u teoriji relativiteta samo se polje smatra osnovnim entitetom (iz čega i sledi neophodnost relativizacije prostorno-vremenskih koncepcata). Ono pak, na klasičan način učestvuje u formiraju fizičke realnosti.

U drugom delu Marićeve knjige prezentuju se koncepcije fizičke realnosti ponikle na rezultatima kvantnemehanike.

»Potreba da se odredi fizičke osobine osnovnih konstituenata materije koji ne mogu biti predmet čulnog, tj. svakodnevног iskustva, pre-

svega zbog svojih razmara, a potom zbog osobi koje se ne mogu preslikati u domene kojima se definiše ljudska perceptivna moć i sa njome jezik i analiza, prevedi razmatranja o fizičkoj realnosti na analizu pojavnosti osobina atomi i subatomskih entiteta u makroskopskom eksperimentu. U njemu su, u pretpostavci, isprepletani uslovi makroskopske prirode merenog uređaja preko kojih se bira i dovodi do pojavnosti sloj mikrosveta u istraživanju i njegova po sebi fizička stvarnost. *U ovim procesima oformljuje se pojam kvantnomehaničke fizičke realnosti. U njemu ontološke sheme klasične fizike postaju deo jezika kojim se više ne govori o generičkim osobinama fizičkih objekata, nego se njihovom upotrebo saopštava celovitost situacije stvorene i analizirane u naučnom iskustvu. Jednovremeno se iskazi klasične fizike razdvajaju u komplementarne grane, a ceo se opis završava u jednom sistemu sa inherentnim statističkim svojstvima. Elementi slučajnosti ove fizičke realnosti nisu svodljivi na izvesnost*« (str. 12, podvukao V. P.).

Marić najpre daje viđenje fizičke realnosti u okviru standardnog, danas najšire prihvaćenog, kopenhagenskog tumačenja kvantne mehanike (na koje se i odnosi predhodni citat), analizirajući njegovu osnovu, Bohrov princip komplementarnosti, sa brižljivošću i strogošću koja prevažilazi čak i specijalističke kurseve kvantne mehanike, ali i sa namerom da se on učini jasnim i nespecialistima. Ovo je svakako jedan od najvažnijih doprinosa Marićeve knjige. Sem toga, analizirajući odnose principa komplementarnosti i različitih filozofskih doktrina Marić izvodi neobično važan i originalan zaključak.

»Ovo nabranje mogućih filozofskih srodnosti, koje princip komplementarnosti ima sa raznim strujama mišljenja, koje kada se izvorno i sistematski izlažu stoje jedna prema drugoj najčešće u odnosu uzajamno isključenja, pokazuju ne da je princip komplementarnosti električka filozofska konstrukcija, no da upotreba filozofskog rečnika vodi na neodredenost u slučajevima kada se vrše delimična premeštanja iz diskursa jedne orijentacije u diskurs drugih horizonta saznanja« (str. 139, podvukao V. P.).

Dalje, Marić daje pregled niza alternativnih interpretacija kvantne mehanike (sto, takođe, predstavlja značajnu novinu), od kojih svaka nosi i alternativno viđenje fizičke realnosti.

»Alternativne interpretacije simboličkog jezika kvantne mehanike svrstavaju se globalno u dve grupe. Prvu grupu čine i, kritike o redukciji talasnog paketa i ii) kritika nepotpune određenosti ontološke situacije uz zahtev da se talasima i česticama pripše klasičnomehanička ontološka realnost (De Broli). Drugu grupu čine teorije sa skrivenim parametrima, čija je pretenzija da se pokaže da je ireducibilni statistički karakter u kvantnomehaničkim iskazima proističe iz dinamičke nepotpunosti teorije i da proširenjem teorije novim fizičkim parametrima vodi formulacijama koje sadrže klasični vid determinacije« (str. 168). Uz ove interpretacije Marić analizira i fon Nojmanovu, ortodoksnu interpretaciju kvantne mehanike, koja se uslovno može nazvati alternativnom, jer radikalizuje proces fizičkog merenja izložen u kopenhagenskoj interpretaciji, »protiv Borovim opštim zaključima o novonastalim fizičkim i epistemološkim okolnostima pri studiji fizičke pojavnosti na atomskim nivoima« (str. 154) i koja u filozofskom pogledu vodi konzistentno u solipsizam.

Poštovanje većeg broja interpretacija kvantne mehanike uslovljeno je pre svega okolnošću da na današnjem stepenu razvijenosti eksperimentalne tehnike, nije još moguće izvesti eksperimente kvantnog nivoa preciznosti na makroskopskim telima, mernim uredajima, u aktu merenja, koji bi nam pouzdano mogli potvrditi koja je od dath interpretacija valjana. Do danas realizovane teorijske i eksperimentalne analize, od kojih neke Marić navodi u svojoj knjizi, ukazuju jedino na nekonzistentnosti teorija sa skrivenim parametrima. Iz tog razloga Marić ne želi da o problemu fizičke realnosti izrekne konačan sud, niti pak želi da čitaocu opterećuje ličnim stavovima o tom pitanju. I po tome se »Ogled o fizičkoj realnosti razlikuje od predhodnih, spomenutih, »Nolitovih« (i ne samo »Nolitovih«) izdanja (Bom, recimo preferira teoriju skrivenih parametara, a ostali autori kopenhagensko tumačenje), sledeći metod kojim se sve više služe autori preglednih članaka o interpretacijama kvantne mehanike u savremenoj naučnoj literaturi. Opravданost ovakvog stava dokazuje i intenziviranje naučnog angažovanja na istraživanju interpretacija kvantne mehanike, koje je

u najnovije vreme rezultovalo nizom novih tumačenja, koja nisu obuhvaćena Marićevim ogledom. Među njima valja spomenuti interpretaciju »Relativnog kolapsa« Fedora Herbuta sa beogradskog Prirodno-matematičkog fakulteta, od koje se može dosta očekivati.

Konačno, Marićovo delo, značajno je i zbog jednog posebnog razloga. Iako pisano u filozofski: »tradicionalnom jeziku, duhu i formi« (str. 13), kako autor kaže u uvodu rada, ono vodi zaključku da raspravljanje o fundamentalnim filozofskim problemima (ima li fundamentalnijeg filozofskog problema od problema fizičke realnosti?) zahteva, pre svega, primenu savremene naučne metodologije. To jest, kako će Marić reći završavajući svoje delo: »koji je to sloj filozofskog poimanja na kome je moguće suditi o smislu fizičke realnosti nije određivo isključivo sredstvima filozofske analize« (str. 188).

Sintetički prikazujući savremena shvatanja o tumačenju kvantne mehanike, odnosno fizičke realnosti, Zvonko Marić, svojim »Ogledom o fizičkoj realnosti« otvara pred našom kulturnom javnošću nove horizonte.

n. l. žukovska: »lamaizam i rani oblici religije«, novo delo, beograd 1986. velimirović vladan

Početkom veka Petrogradska škola orientaliste bila je među vodećima u svetu. Rusti su tada prednjačili u izučavanju azijskih kultura verovatno zato što su im i geografski bili najbliži – dah i duh Istoka mogao se osjetiti i u samoj Rusiji; Neki narodi Sibira – Burjati, Tuvinci, Kalmici su budističke vere.

Da Rusi i danas itekako ozbiljno rade na tada započetom poslu može nas uveriti knjiga N.L.Žukovske *Lamaizam i rani oblici religije*. Jedan od izvora ovog rada čine materijali sa terena prikupljeni u Burjatskoj ASSR i Narodnoj Republici Mongoliji za vreme brojnih boravaka istraživačkih ekipa kojima je pripadala i autorka u ovim zemljama u periodu od 1959. do 1974. godine. Sem ovog, nesumnjivo bitnog kvaliteta kada je jedan izvakav rad u pitanju. Žukovska pokazuje i izvanredno poznavanje faktata i materijala kojim raspolaže nauka o budizmu danas u vezi sa istorijom budističkog panteona i rituala u raznim zemljama Azije, posebno u zemljama lamaističke veroispovesti. Obimani spisak literature koja se bavi ovom tematikom – preteženo na ruskom jeziku – dat je na početku knjige.

Veoma je ispravno i poštено od Žukovske kada ona na početku svoje studije ovako omeđuje svoj predmet: Rad koji nudimo čitaocima nije nikako svestrani pristup onome što se naziva lamaizam – u smislu specifičnog toka severnog budizma. Naš zadatak je mnogo uži – pokazaćemo na primeru ritualne prakse lamaizma logički završetak budizma koji je u ranim etapama svog postojanja odbacio svaku vrstu obreda da bi na kraju uključio u svoju praksu razgranatu mrežu najraznovrsnijih oblika religije koja mu je prethodila...« Žukovska se, dakle, slaže sa shvatanjem da su budizam kao epizoda indijske filozofije i budizam kao narodna religija dva toka u budizmu, i da su oni mada vremenski paralelni ipak veoma različiti. Ograničivši se na ispitivanje budizma kao narodne religije, na etape formiranja njegovih obreda, rituala i panteona ona zna da, kada je to potrebno i neophodno, napusti za trenutak ove okvire i dotakne se i filozofskih ili mističkih aspekata budizma. U poglavljiju o mandali autorka govori o tome kako se mandala »na nivou filozofije osmišjava kao šifrovani dijagram sverima, na nivou joga kao objekt kontemplacije i uživljavanja, a na nivou narodnog budizma to je samo činjenja u koju se skuplja milostinja i na kojoj tek ornamenat podseća na značenja iz drugih ravnih i planova budizma«. N.L.Žukovska ne robuje shemama po kojoj je pojava religijskih sistema neposredno uslovljena društvenom osnovom – dobar deo istine koji se sadrži u tome,

ona, naravno, ne spori – i odlično zaključuje da religijski sistemi, bez obzira na promene i uticaje, poseduje i samostalnost koja se temelji na ogromnom, večnom duhovnom potencijalu koji je u njima imanentno sadržan. Na primeru lamaizma, bolje nego na ma kojem drugom, može se sagledati cena koju jedno religijsko učenje mora da platи ako hoće da postane svetska religija. Izlazeći iz nacionalne kolevke u kojoj je poniklo, ono mora da odbaci skoro sve nacionalno kao usko (u nacionalnom, kastinskom i socijalnom smislu) i da se prilagodi ritualnim i drugim potrebama onih naroda koji su ga prihvatiли, kao vodeći religijski sistem. Ovu pojavu G.M.Bonhard-Ljevin naziva »principom očuvanja stare mitologije« i ona je prisutna u svim svetskim religijama. Paganski kompleksi verovanja su osnova na kojoj se podizala zgrada svetskih religija (to prvenstveno važi za onaj njihov deo koji se ticao rituala) i to nam Žukovska pokazuje ne samo na primeru lamaizma i prebudičkih religijskih obreda Tibetanaca, Mongola i Burjata, nego se često osvrne i na odnos slovenskog paganismu i hrišćanstva kao i srednjoazijskog šamanizma i islama.

Tako u praćenju ovog procesa asimilacije stare mitologije u budizam na njegovom putu po azijskim zemljama, možemo uočiti čitav niz parodoksalnih spojeva, koji, mada u početku mogu da se pričine kao apsolutno nespovjivi, ipak preživljavaju i, čak, nastavljaju da budu nosače snaga budističke religije među narodima gde se javi. Daćemo par primera za ilustraciju: Osnivač budizma, Sidharta Gautama Buda, tako bar stoji u palijskim tekstovima, bio je nedvosmislen u svom negativnom odnosu prema bogovima. Postojaće bogova nije potpuno poricao (»U svetu postoji saglasnost da bogovi postoje« odgovara on na pitanje o postojanju bogova posle navaljivanja svojih sagovornika) ali je smatrao da su bogovi kao i čovek samo robovi zakona uzročnosti, pa da čoveku ne mogu mnogo pomoći jer im i samima treba pomoći. Njihova relativna moć i dugovečnost ih samo odvlače od želje za oslobođenjem i uvida u pravu prirodu svih pojava, a kada se njihova povoljna karma iscrpe počinje ponovni pad bogova a njihove patnje još su i veće od ljudskih. Čovek se zato može klanjati bogovima ali ga to nimalo ne približava izbavljenju. Buda je takođe bio i veliki protivnik brahmanskih rituala a posebno ubijanja životinja u tu svrhu, što je u njegovu vremenu (a i danas) široko rasprostranjen običaj u Indiji. Zabranjivao je i svaki kult, čak i kult učitelja: »Svakog je sam sebi vodič, zar bi iko drugi jo mogao da bude Dhamma-pada. I pored svega ovoga širenje i popularizacija budističke ideje u Aziji obavljalo se pomoći prakse kulta i obreda. U dvorištima lamaističkih hramova mogu se videti prinošenja žrtava u krvi (kao zahvale nebnu), a sam Buda staje na čelo jednog panteona kome po bogatstvu likova nema ravnog u svetu. Vernici mu se klanjavaju i prinose darove. Budistički sveštenici – lame ne brinu toliko o svom duhovnom usavršavanju, koliko o ceremonijalnim obredima, magijskim radnjama i bajanjima.

Bogatu gradu tj. naučne rezultate do kojih su došli etnologi, folkloristi i lingvisti – članovi istraživačkih ekipa koji su boravili u zemljama lamaističke veroispovesti, N. L. Žukovska razvrtava u tri metodološki veoma jasno zasnovana kruga. U prvom krugu razmatra transformaciju kulta prirode u panteonima i ritualima lamaizma, u drugom se bavi sinkretizmom šamanskih i budističkih prestava, dok u trećem izlaže tipološke sličnosti pojava u šamanskom i budističkom kompleksu verovanja. I pored ovako temeljnog pristupa svom predmetu, Žukovska u završnom poglavljiju još jednom pokazuje veliku skromnost kada kaže: »Bilo koje pitanje pokrenuto u ovom radu može biti proučavano dublje, jer stvarna osnova koju istraživači nude istorija religije, praktično je neiscrpna. Ovaj rad je pisan na temelju etnografskog materijala relevantnog za izučavanje religije, ali svako novo otkriće u mitologiji, folkloristici, narodnoj umetnosti, lingvistici ili arheologiji, može samo da proširi naša saznanja u svetu religijskih predstava. Upravo zato na svakoj sledećoj etapi razvoja nauke, bilo koji od problema postavljenih u ovoj monografiji može biti drugaće tretiran i osmišljen na nov način.« Možda će, zaista, sledeće etape u istraživanju ove problematike doneti nova rešenja, ali ovaј rad po svojoj dubini i vrednosti ostaje nezaobilazan za sve nove generacije istraživača religija.